

Familie, brug og familiebrug

Familie-, brugs- og husholdsformer i dansk landbrug 1500-2000

Gennem de seneste årtier er ordet familiebrug blevet populært i forbindelse med dansk landbrug, og det ses brugt både om det klassiske husmandsbrug og om gårdmandslandbruget. Artiklen her følger forholdet mellem familie, husstand og brug fra omkring 1500 til i dag for både gårde og huse. Den viser, hvordan der opstod et stadig klarere skel mellem gårde og huse og efterhånden også mellem familie- og husstandsstrukturen. På gårdene blev husholdet større og større, især på grund af et stigende antal tjenestefolk, mens husmandshushold var små familier, der typisk kun bestod af far, mor og små børn. Denne ligning gik kun op, fordi en del husmandsbørn tjente på gårdene i deres unge år for siden at blive husmænd i voksenalderen. For gårdmandslandbruget betød det, at det var et husholdslandbrug i den forstand, at det havde langt det meste af sin arbejdskraft inden for husstanden, men at det kun var et familiebrug, hvis dette tages i så bred betydning, at det også kan rumme tjenestefolk.

I nyere tid er ordet *familiebrug* blevet ret almindeligt i forbindelse med landbrug, og én af landbrugets hovedorganisationer kaldte ligefrem sig selv *Dansk Familielandbrug* i 1993. Det har knap sin lige i andre erhverv. Familiefirma er ganske vist et ret udbredt ord, men dets modstykke inden for landbruget er ikke familiebrug, men slægtsgård. Familiefirma går på ejer- og lederkredsen, og et familiefirma kan sagtens beskæftige masser af fremmed arbejdskraft. Familiebrug handler om et landbrug, som drives af en families medlemmer i fællesskab med ingen eller begrænset fremmed hjælp. Fænomenet kendes også i andre brancher, men der er ikke sat ord på det. I det omfang, der overhovedet bruges ord som familiebutik eller familiepizzeria, går det på kundekredsen og ikke på dem, der driver virksomheden. Inden for landbruget er familiebruget derimod ikke bare en virksomhedsform, som har fået et særligt navn, men også noget, som mange har anset det for værd at kæmpe for. I 1985 hed det i de officielle bemærkninger til finansieringsreformen for landbruget, at den blandt andet skulle ”bevare familiebruget”, et ønske, som også blev udtrykt af SF-politikeren Inger Harms over for pressen.¹ At det overhovedet er et politisk mål, er langt fra givet. I de fleste andre brancher accepterer man, at firmaerne er store og ofte upersonligt ejede, og at den enkelte kernefamilies medlemmer for længst er holdt op med at have et arbejdsfællesskab om meget andet end tømningen af opvaskemaskinen. Der knytter sig stadig værdier til landbruget, som er anderledes end for resten af samfundet.

Familiebrug er dog ikke noget gammelt ord på dansk. I den monumentale 28 bind store *Ordbog over det danske sprog* fra 1918-56 forekommer det slet ikke, utvivlsomt fordi sprogforskerne endnu ikke havde registreret det, da det relevante bind udkom i 1922. Ordet kom med i et tillægsbind fra 1990'erne, som blandt andet henviser til en artikel i *Andelsbladet* 1940, hvor der stod: "*Udbyttet af Jordens Drift er størst i det lille selvstændige Familiebrug*".² Sagligt set kunne man lige så godt have skrevet husmandsbrug her, men man valgte altså et andet udtryk, som på én gang satte familien i centrum og samtidig var mindre entydigt i forhold til de skel, man traditionelt arbejdede med. At ordet ikke var helt indarbejdet, fremgår indirekte af behovet for at knytte tillægsord som "*lille*" og "*selvstændige*" til.

Nøjagtigt, hvornår udtrykket blev almindeligt, er ikke undersøgt, men vi skal formentlig et godt stykke efter Anden Verdenskrig. Gennembruddet ligger dog allersenenest omkring 1980. I det såkaldte *Korpus.dk*, der registrerer det danske sprog omkring 1990, er der mange eksempler på brug af familiebrug. I 1987 beskrev *Landsbladet* et åbent hus arrangement:

"Til besøgene havde man fra landboforeningen bedt fire brug om at tage imod, et familiebrug passet af mand og kone, to med en medhjælper og et større brug med fire medhjælpere. I busserne på vej til dem fortalte en landmand om, hvad man skulle se. Mange af deltagerne var nok mest optaget af familiebruget med 17 jerseykøer og 20 søer, passet af mand og kone".³

Landsbladet brugte her familiebrug i modsætning til brug med medhjælper, hvilket svarer ganske godt til det skel, der uofficielt havde gået mellem gårdmandslandbruget og husmandsbruget i første halvdel af 1900-tallet. Det kan derfor virke naturligt, at *De samvirkende danske Husmandsforeninger* i 1993 blev til *Dansk Familielandbrug*. Interessant nok skete det dog først, da det klassiske husmandsbrug snarere var blevet et fritidsbrug, hvis det ikke var nedlagt.

Ordet familiebrug kunne imidlertid også bruges bredere. I *Information* skrev Jesper Jerlang i 1989: "*Ønsker vi at bibeholde den nuværende landbrugsstruktur med familiebrug, eller skal vi satse på konkurrencedygtige industrilandbrug?*"⁴ Her synes ordet familiebrug også at dække det traditionelle gårdmandslandbrug. Det kunne så forklares ved, at de fleste landbrug faktisk blev drevet uden medhjælp i 1989, men intet tyder på, at forfatteren arbejdede med så præcis en definition. Det gjorde lovgiverne næppe heller, når der kunne være bred tilslutning til at "*bevare familiebruget*".

I 1989 greb Troels Dahlerup endda det nye populære ord og trak det 5-600 år bagud i tid. Han skrev om omlægningerne i dansk landbrug i 1300- og 1400-tallet som følge af den såkaldte senmiddelalderlige agrarkrise: "*Det virker rent ud sagt, som om det klassiske danske familiebrug, som har bestået helt til vor tid,*

opstår næsten tilfældigt som resultat af den store krise.” Det, Dahlerup betegne- de som familiebrug, er den klassiske danske bondegård, ikke husmandsbruget, og han skrev i samme sammenhæng, at senmiddelalderens bondegårde ofte var så store, at fæstebonden har ”... haft hjemmевærende børn eller flere tjenestefolk til hjælp”.⁵ Dahlerups brug af begrebet er en anden end *Landsbladets* og *Dansk Familielandbrugs*, men den er ikke unaturlig. Også gårdmandslandbruget var i høj grad bygget op om en familie.

Formentlig krydses en snævrere og en bredere forståelse af begrebet fami- liebrug. Den snævre definition går tilsyneladende på det landbrug, der *udeluk- kende* var drevet af en families medlemmer, den brede på det landbrug, der var bygget op om et hushold og *overvejende* drevet af familiemedlemmerne i hus- standen – eller måske blot på en mere eller mindre vag forestilling om landbrug som noget, en familie var fælles om. Men reelt er sådanne definitioner mere implicite i de tekster, ordet forekommer i, end eksplicit formulerede. Og de er endda ikke særlig præcise. Den snævre definition afgrænser familiebruget opad, men ikke nedad. Er et lille deltidsbrug også et familiebrug? Det må de tidligere husmandsforeninger have ment, når *Dansk Familielandbrug* også i høj grad var en organisation for deltids- og fritidsbrug. Vælger man omvendt den bredere betydning, kunne man spørge, hvor meget familiens egen arbejds- kraft skal udgøre af det hele for, at det er et familiebrug. Det er heller ikke klart hvor meget familie, der egentlig skal til. I *Landsbladets* udlægning tales om mand og kone, men ikke om børn. Er det nok? Og hvad med den enlige land- mand med eller uden husbestyrerinde?

Målet med denne artikel er ikke at opstille nogen præcis definition og for- følge den for at afgøre, hvad der har været familiebrug og hvad ikke. I stedet vil den tage fat i det forhold, at der for både gårdmandslandbruget og husmands- bruget i århundreder har eksisteret sammenhænge mellem familie og brug og søge at klargøre disse. Målet er at følge gårdene og husene/husmandsbrugene over 500 år og se, *hvordan* og *i hvor høj grad* de har været bygget op om en fami- lie til skiftende tider. Kernen i det vil være en analyse af det samlede *hushold*, som fandtes på en gård eller i et hus. Hvilke familieformer finder vi her? Og var der andre end familiemedlemmer i disse hushold? Men ud over at undersøge disse sammenhænge mellem familie og brug for gårdmandslandbrug og huse/ husmandsbrug hver for sig, skal det også drøftes, hvilken sammenhæng der egentlig var mellem dem. Var der tale om to adskilte, uafhængige udviklinger inden for samme landbosamfund, eller betingede de i nogen grad hinanden?

Brug

Mens ordet *familiebrug* er nyt i dansk sprogbug og knap fremkalder en entydig forståelse, er der andre ord, som i århundreder har kunnet bruges til at kate-

gorisere og ordne det danske landbosamfund. Det gælder særligt ord om forskellige slags brug. Her er *bondegård* eller bare *gård* på den ene side og *husmandsbrug* på den anden side gamle og velprøvede begreber. De siger ganske vist mere om fortiden end om nutiden, men er stadig levende i sproget. Søger man på Google, udløser *familiebrug* i begyndelsen af februar 2011 cirka 16.700 hits - hvoraf de fleste intet har at gøre med landbrug, men for eksempel handler om "hund til familiebrug" - mens *husmandsbrug* udløser 13.100 og *bondegård* 253.000.⁶ Her viser historien stadig sin magt.

Man kan argumentere for, at ordet bondegård eller bare gård i det meste af historien har været *det* vigtigste begreb i dansk landbrug. Det var i århundreder kendetegnende for dansk landbrug - og for nordisk landbrug, nordvesttysk landbrug og en del andre - at så stor en del af jorden blev dyrket af bondegårde eller det, man traditionelt opfattede som det *mellemstore landbrug*, modsat for eksempel det store landbrugs større dominans i England, dele af Østeuropa og Sydamerika eller de talrige småbrug i Sydvesttyskland, Sydfrankrig og så videre. Sådanne forskelle gør i øvrigt, at det danske brug af ord som *bonde* og *bondegård* ret uproblematisk lader sig oversætte til for eksempel svensk, norsk og (nord)tysk, men langt vanskeligere til fransk og engelsk. Den danske bondegårdsmodel er ikke enestående, men langt fra heller givet.

Engang var det ikke desto mindre god tone at mene, at dansk landbrug altid havde været bygget op omkring den mellemstore bondegård, og at der i grunden havde været de samme gårde i Danmark fra oldtiden til 1900-tallet. Disse havde oprindeligt været i bondeselveje, men blev fæstegårde i middelalderen, for så atter at overgå i selveje fra landboreformernes tid, mente man.⁷ Der blev rokket afgørende ved denne forestilling i 1960'erne af C. A. Christensen og Erik Ulsig, som påviste, at kirkens og stormænds ejendomme i 1200- og 1300-tallet især på Sjælland og i Østjylland var ganske anderledes opbygget end senere tiders landsbyer. De omfattede landbrug af meget forskellig størrelse, som var drevet af bønder – eller landbrugere - med meget forskellig status. Disse godser gennemløb imidlertid en omfattende omstrukturering i 1300- og 1400-årene, så de store gårde blev delt op og de mindste nedlagt eller sammenlagt. Samtidig fik bønderne en mere ensartet status. Næsten overalt blev resultatet den klassiske fæstegård og fæstebonde.⁸ Eller det, Dahlerup kaldte "*familiebrug*", vel nok fordi disse gårde var store nok til at kunne forsørge og beskæftige en familie, men som regel ikke større, end at de kunne drives af familiens mand, kone, børn og eventuelt nogle tjenestefolk. 15-20 % af gårdbrugerne var selvejere, men deres reelle forhold kom ikke til at afvige meget fra fæstebøndernes.⁹

Disse resultater har affødt en omfattende videnskabelig diskussion de sidste godt 40 år. Nogle forskere vil helt henvise forestillingen om mellemstore selvejer-gårde i den ældre middelalder til myternes verden, mens andre mener, at så-

danne gårde fandtes ved siden af stormændenes ejendomme.¹⁰ Det falder uden for rammerne for denne artikel at diskutere dette nærmere. Det rækker at konstatere, at den mellemstore bondegård blev absolut dominerende i 1400-tallet, men næppe havde været det før. Heller ikke i Danmark har denne type været eviggyldig. Ikke desto mindre kan perioden fra 1450 til 1960 betegnes som bondegårdenes epoke i dansk landbrugs historie, idet de i hele den periode stod for driften af 80-90 % af landets jord.

Det betyder dog ikke, at strukturen lå helt fast. Den blev tvært imod tilpasset til en voksende befolkning. Det skete på to måder: Ved deling af de bestående gårde og ved etablering af huse. Gårddeleliger var udbredte både i Sønderjylland og Nørrejylland i 1500-tallet. Lejlighedsvis kan vi se, hvordan det foregik. I 1554 stadfæstede hertug Hans den Ældre en overenskomst mellem brødrene Peter og Jens Ketelsen - eller Keldsen - i Åstorp i Taps sogn nord for Haderslev. Brødrene aftalte, at de hver skulle have og bruge det halve af gården og tilsvarende deles om skat og afgifter.¹¹ I 1593-95 delte brødrene Peter og Hans Benniksen den store selvejergård Benniksgård i Rinkenæs sogn mellem Sønderborg og Flensborg. Peter fik stuehuset med stald, gårdplads og den ene abildgård, Hans fik smedehuset og den anden abildgård. Toften blev delt i en østlig og en vestlig del. Om resten fastslås blot, at de delte, så de skulle have lige del i jorden og lige part i forpligtelserne over for øvrigheden i form af indfæstning, "årlig pligt" (landgilde) og hvad, der ellers måtte blive krævet.¹² I begge tilfælde delte to brødre den fædrene gård i to dele, så de fik separate bygninger og marker, og de aftalte også at dele forpligtelserne udadtil. Der var dog en tendens til, at konger, hertuger og andre godsejere stadig noterede den oprindelige udelte gårds forpligtelser samlet. Delingen fremgår så kun af, at der var skrevet to bondenavne ved samme gård i jordebogen, hvis den overhovedet fremgår.

Tilsyneladende var gårddeleliger meget udbredte i Jylland i 1500-tallet. I 1542 regnede skattelisterne for Haderslev og Tørning amter i det nordlige Sønderjylland med i alt 1.159 gårde, men der registreredes mindst 1.439 gårdbrugere.¹³ Der var altså to bønder på mindst hver fjerde gård. Det formelle gårdtal synes at gå tilbage til omkring midten af 1400-tallet. Siden da var antallet af brugere vokset med mindst 24 %. Gennem det næste halve århundrede blev nogle af delingerne gjort officielle, så man i 1597 regnede med 1.366 gårde på de to amters gamle gods, fraregnet det senere tilkøbte. Nu var der imidlertid 1.865 brugere, så der var sket en yderligere vækst på 23 %.¹⁴ Delingerne var fortsat, og myndighederne var stadig bagud med at tage konsekvensen af det. Helt sikker på vækstens forløb kan man ikke være, men i 1597 opkrævede man en bestemt afgift per bruger, så da havde man al mulig interesse i at holde styr på dem, så brugertallet her må være ret pålideligt. I 1542 virker det, som om regnskabsfø-

reren også gjorde en del ud af at få med, hvis der var flere brugere på en gård, men her kan der være overset nogle, så vi muligvis skal placere flere gårddeleliger før 1542. Også nord for Kongeåen er der markante tegn på gårddeleliger. I Skast herred ved Esbjerg regnede man i 1599 og i 1662 med henholdsvis 475 og 484 gårde og knap 700 brugere.¹⁵ Her synes der at have været en vækst på næsten 50 % fra den senmiddelalderlige krises afslutning en gang i første halvdel af 1400-tallet frem til 1599.

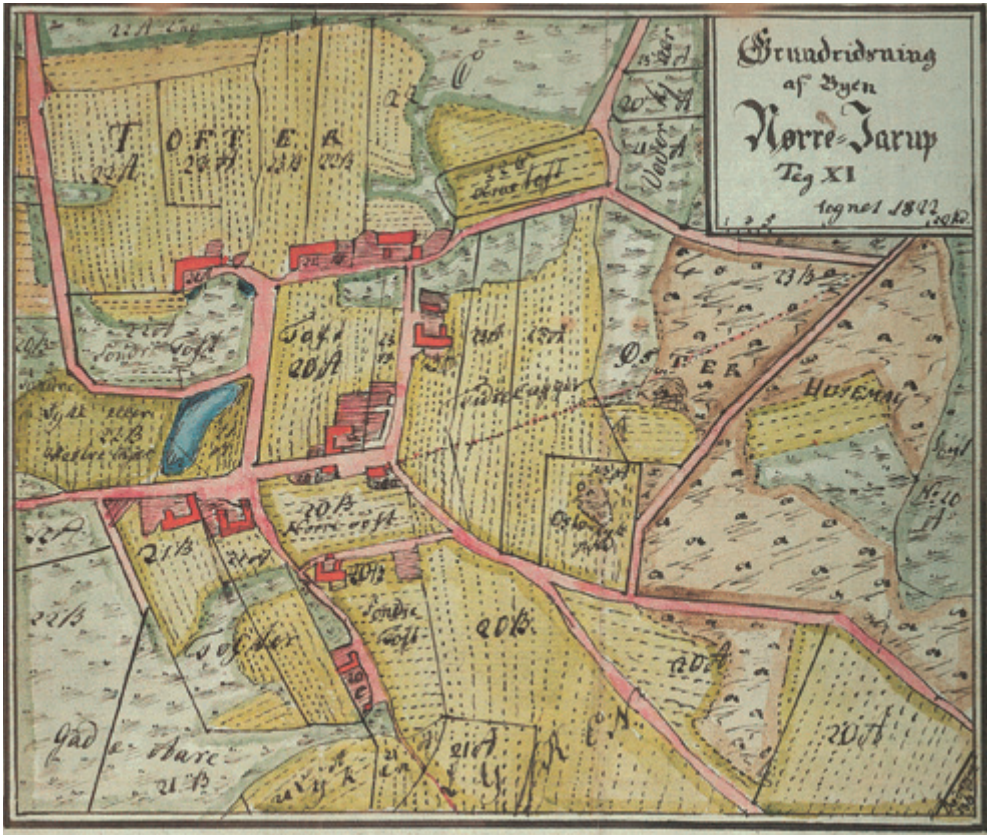
Både i Sønderjylland og Nørrejylland forekom gårddeleligerne både på selvejergårde og fæstegårde. Delingerne er udtryk for, at bønderne i praksis havde stor indflydelse på arvegangen på gårdene, idet initiativet til dem kom nedefra. Det fremgår af, at konger, hertuger og godsejere tvært imod blev ved med at regne med de udelte gårde. Både sønderjyske hertuger og danske konger prøvede endda at forbyde deleliger.¹⁶ Det havde længe begrænset effekt, men omkring 1600 synes gårddeleligerne at være hørt op. I Skast herred lå antallet af gårdbrugere fast fra 1599, og det samme gælder stort set i Sønderjylland. Fra da af blev den eksisterende gårdstruktur frosset fast.

Delingerne havde øget gårdtallet på den jyske halvø med måske 40-50 % på cirka halvandet hundrede år. Nogle gårde var blevet så små, at de reelt var en slags husmandsbrug, men i de fleste tilfælde var deleligerne standset på et punkt, hvor en gård stadig var stor nok til at beskæftige og forsørge en familie. I Haderslev amt var der omkring 1710 i alt 2.396 brug, som blev kaldt gårde i jordebogen. Af dem havde kun 19 en udsæd på under to et halvt tønne korn, som cirka må svare til en kongerigsk vurdering på en tønne landgildehartkorn, og kun 255 gårde lå under fem tønner udsæd.¹⁷ Skast herred var derimod blevet domineret af smågårde på en til tre tønner hartkorn, men selv de fleste af disse var stadig reelt gårde.¹⁸

Da gårddeleligerne holdt op, var eneste mulighed for at skabe plads til flere familier at bygge huse med ganske lidt eller slet ingen jord. Den model er også kendt siden omkring 1500, men endnu i begyndelsen af 1500-tallet betød huse meget lidt. I Haderslev-Tørning amt var der i 1542 kun 87 betalere af en særlig husmandsafgift, de såkaldte forbedelsespenge, svarende til syv huse for hver 100 gårde.¹⁹ Det svarer meget godt til, at der på en række større kongerigske adelsgodser omkring 1500 typisk var ét hus for hver otte-ti gårde.²⁰ Det er tænkeligt, at der fandtes flere huse på bøndernes tofter, som godsejerne ikke havde registreret, men næppe særlig mange. Der er i hvert fald ingen spor af en talrig husmandsklasse i nogen bevaret kilde fra tiden.

Fra midten af 1500-tallet tog anlæggelsen af nye huse derimod til. I Haderslev-Tørning amt voksede antallet af husmænd, som betalte afgift til amtet, fra 87 til 539 mellem 1542 og 1597.²¹ I Skast herred var der i 1680'erne cirka 225 husmænd mod cirka 700 gårdmænd.²² Alt taler for, at de fleste var kommet til

Figur 1. I Sønderjylland afslører matrikelnumre i 1800-tallet ofte en landsbys udvikling helt tilbage til senmiddelalderen. Et eksempel er landsbyen Nørre Jarup nord for Aabenraa, tegnet af Pastor Peter Kier i 1822. Numrene 20, 21, 22 og 23 henviser til de fire gårde, byen rummede i senmiddelalderen, mens betegnelser som 21A og 21B viser, at den oprindelige gård siden var delt i to halvgårde. I alt var der først i 1800-tallet ni gårde, hvoraf én dog var flyttet ud. Hertil kommer tre huse, benævnt 20a, 20b (begge midt i) og 20c (længst mod syd), alle inden for gård nr. 20's toft. Gengivet efter Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn, udg. af Tage Morsing, 1987.

efter reformationstiden. Tilsyneladende var der især i 1500-tallet en kraftig vækst i antallet af hushold. Antager man, at antallet af formelle gårde nogenlunde svarer til antallet af reelle hushold omkring 1450, var det samlede antal hushold fordoblet i Haderslev amt i 1597 og i Skast herred i 1662. Begge steder

fordeler den samlede vækst sig omtrent ligeligt på gårddeleliger og anlæggelse af huse.

Resultatet var, at man i 1600-tallet både i Sønderjylland og i Nørrejylland havde fået en husmandsgruppe af betydelig størrelse, men den var dog forblevet klart mindre end gårdmandsgruppen. I Skast herred udgjorde husmændene kun knap 25 % af husstandene i 1680'erne, og i Haderslev amt udgjorde de endnu i 1708 omkring 30 %, kun lidt mere end i 1597, hvad der er ganske naturligt, da antallet af husstande var det samme.²³ Det hænger sammen med de demografiske katastrofer midt i 1600-tallet, som fik folketallet til at falde kraftigt både i det nordlige Sønderjylland og sydlige Nørrejylland, så man brugte de næste generationer på bare at komme tilbage til det gamle niveau.

På øerne forekom gårddeleliger stort set ikke fra slutningen af 1400-tallet, så her skete hele væksten fra starten i husmandsgruppen, som derfor blev relativt langt større end i Jylland. Allerede ved år 1700 var der på Sjælland tre huse for hver fire gårde, og 70 år senere var antallet fordoblet, så der nu var næsten seks husmænd for hver fire gårdmænd.²⁴ Forskellen på den sjællandske og jyske udvikling må især skyldes forskelle i magtforholdet mellem bønder og godsejere. I Jylland kunne selv fæstegårde i praksis arvedeles i 1500-tallet, men på øerne synes godsejerne at have haft fuld kontrol over gårdenes overgang fra én generation til den næste, og de valgte at fastholde gårdene udelte. Det gjorde de vel at mærke, før hovedgårdene for alvor begyndte at vokse, så forklaringen er næppe det højere hoveritryk, som senere kendes fra Sjælland. Det kan derimod forklare, at godsejerne på øerne senere ofte egaliserede gårdene på deres godser for at skabe en standardgård af pænt stor størrelse.²⁵ Med tiden begyndte en del jyske godsejere at indrette deres godser på lignende vis.²⁶

Mellem øernes gårde og huse gik der et dybt skel. De fleste husmænd boede i *huse*, som kun for en mindre dels vedkommende kan kaldes *husmandsbrug*, idet de reelt ikke var landbrugsbedrifter. Den store matrikel fra 1680'erne registrerer i kongeriget cirka 13.000 huse med jord og cirka 9.000 jordløse. Det sidste tal er i øvrigt for lavt, og kun for de cirka 5.600 huse med mere end en kvart tønne hartkorn var jordtilliggendet i nærheden af at kunne forsørge en familie.²⁷ Også i Østjylland var der et tydeligt skel, idet husene typisk havde lige så lidt jord som på Sjælland, mens også østjyske halvgårde med typisk tre tønner hartkorn stadig klart var gårde. Kun i Vestjylland var grænsen mere flydende.

Skønt gårdene i Sønderjylland var af langt mere varieret størrelse end på Sjælland, var skellet mellem gårde og huse stadigt markant. I det store Haderslev amt registreredes omkring 1710 i alt 633 såkaldte landbol, hvilket var det lokale ord for huse eller husmandsbrug, og 273 inderster, som lejede sig ind hos andre, normalt i jordløse huse. Heraf havde 708 angivelig slet ingen agerjord, 141 kunne så op til én tønne korn, mens kun 58 kunne så mere end en tønne.

Kort sagt var mere end tre fjerdedele helt jordløse, og kun seks til syv procent havde så meget jord, at det kan være kommet i nærheden af at dække selv en meget lille husstands kornbehov. Da omvendt 99 % af gårdene kunne så over to en halv tønne korn, var der også her et klart skel.

Noget mere almindeligt var det, at husmænd havde en ko eller to og ét eller flere får. I Haderslev amt havde fire femtedele af alle landbolsmænd og to tredjedele af alle inderster mindst én ko.²⁸ Disse køer og får græssede på landsbyernes overdrev og fælledvange og var et ikke ubetydeligt tilskud til husmandsfamiliernes forsørgelse, men de var langt fra at være et tilstrækkeligt livsgrundlag, og de gør ikke husene til landbrugsbedrifter i andet end et meget marginalt omfang.

Den strukturelle udvikling i dansk landbrug fra 1450 til 1750 var således præget af bondegårdens fortsatte dominans som den brugstype, som drev langt det meste af jorden. I Jylland øgede man antallet en del ved gårddele, men ikke mere, end at en gård i de allerfleste tilfælde stadig kunne forsørge en familie. Det gav ikke plads til hele befolkningsvæksten. I stedet blev der bygget flere og flere huse, som kom til at rumme en stigende del af landbefolkningen.

Familier

Udviklingen i antallet af gårde og huse på landet hænger sammen med familiemønstret. Midt i 1800-tallet inddelte den franske antropolog Frédéric le Play familier i tre typer. Inddelingen byggede på, hvem der boede sammen og udgjorde en samlet husstand. *Storfamilien* var en enhed, som bestod over lang tid med skiftende medlemmer. Inden for samme familie kunne der være flere ægtepar i både samme generation - flere gifte søskende - og flere generationer efter hinanden. *Stamfamilien* var også en kontinuerlig enhed fra generation til generation, men rummede kun ét ægtepar i hver generation, for eksempel et forældrepar og deres ældste søn med hans kone og børn. Endelig er *kernefamilien* karakteriseret ved, at den er bygget op om ét ægtepar og i princippet kun varer fra ægteskabets indgåelse til ægtefællernes død. Modsat i de to andre familieformer anses et ægteskab for at skabe en ny familie.²⁹ I grove træk bruges inddelingen stadig. Forestillingen om stor- og stamfamilier passer godt til en forestilling om et stabilt landbosamfund med de samme gårde, for så kan ikke bare gården, men også familien være en kontinuerlig størrelse og de to være stabilt forbundne. I forhold til et landbosamfund indebærer en kernefamiliemodel derimod, at gården principielt overgår til en ny familie ved hvert generationsskifte – om end denne nye familie naturligvis kan være skabt omkring et barn af den familie, som var der før.

John Hajnal argumenterede i 1965 for, at der i ældre tid fandtes et geografisk skel i familieformer mellem det meste af Europa og resten af verden. Øst for linjen St. Petersborg-Trieste dominerede storfamilier, og her havde man en

lav giftealder og få ugifte voksne over en vis alder, mens der vest herfor var et system baseret på kernefamilier, høj vielsesalder og mange ugifte. Hajnal døbte det sidste det europæiske familiemønster. Peter Laslett har arbejdet videre med emnet og argumenteret for, at den såkaldte europæiske model havde sin mest udprægede udformning i Nordvesteuropa, hvor kernefamilier var enerådende og vielsesalderen meget høj. Laslett har videre fremhævet, at dette system var fremherskende i England helt tilbage fra 1300-tallet. Hverken såkaldte stor- eller stamfamilier betød noget videre her.³⁰

For Danmarks vedkommende har vi først sikker viden fra 1600-tallet, hvor vi begynder at have kirkebøger og i sjældne tilfælde mandtalslister, og fuldt overblik får vi først med folketællingerne, som begynder i 1760'erne. Familiemønstret i Danmark i 1600- og 1700-tallet levede i høj grad op til Lasletts beskrivelse af den nordvesteuropæiske model. Ægteskab var det samme som etableringen af en ny familie, og derfor blev folk i Danmark normalt først gift, når de kunne få foden under eget bord. Et dansk hushold rummede normalt kun ét ægtepar. Man finder ægtepar på aftægt, men så havde de normalt deres egen bolig på gården eller i huset, og vi finder enkelte indersteægtepar, som boede som lejere i andres bolig, men de udgjorde en ret marginal undtagelse. Giftealderen var høj. Både i 1600-tallet og 1700-tallet var den gennemsnitlige alder ved indgåelse af første ægteskab omkring 30 år for mænd og 28 for kvinder, i øvrigt tilsyneladende højere i Vestjylland end på øerne. På landet forblev vielsesalderen endda på dette høje niveau gennem stort set hele 1800-tallet.³¹

Absolut sikker viden om, hvor langt tilbage modellen går, har vi ikke. Helge Paludan har argumenteret for, at den var en naturlig følge af forandringer i samfundet i 1200- og 1300-tallet. Han argumenterer videre for, at Danmark var præget af den form, den franske sociolog Emmanuel Todd har kaldt den *absolutte kernefamilie*, og som også fandtes i England. Den er ifølge Todd karakteriseret ved, at husfaderen suverænt kan overgive arven – især gården – samlet til én arving. Ganske vist fandtes der ikke en sådan arveret i Danmark, men Paludan mener, at godsejeren her havde husfaderens rolle som den, der valgte, hvem der skulle have en gård.³²

Paludans model synes ikke at kende de jyske gårddele og den reelle arvedelingsret, de var udtryk for, så måske går hans forestilling om den absolutte kernefamilie for vidt. Men han må have ret i, at selve kernefamiliemodellen har været altdominerende senest fra slutningen af 1400-tallet. Ellers lader de mange gårddele og etableringer af huse sig ikke forklare. Desuden giver Paludans beskrivelse af forholdet mellem godsejere, gårde og familiemønstre ret god mening for Sjælland i hele perioden og for Jylland efter 1600. Det kan bidrage til at forklare, at familiemønstret var så ”nordvesteuropæisk”, som tilfældet var. Det, at gårde dels var ret vanskelige at få fat på, dels ikke på forhånd sik-

ret en bestemt arving, fremmede et system, hvor man længe affandt sig med en underordnet position og ventede med at gifte sig, til muligheden eventuelt bød sig. En dristig teori kunne i øvrigt være, at man i senmiddelalderen så en overgang fra en delvis storfamiliemodell til en ren kernefamiliemodell, hvad der kunne forklare den voldsomme gårdodelingsaktivitet, og at kernefamilien gradvis blev mere absolut, efterhånden som der blev stoppet for videre gårdodelinger. Foreløbig må det dog være en ren hypotese.

Hører tjenestefolk til familien?

Der er en markant mangel ved hele den model, som kobler familier og brug sammen. Den definerer familietyperne ud fra, hvilke beslægtede, samgifte og besvoglede personer, som fandtes i samme hushold. Den drøfter imidlertid kun i forbifarten, at et hushold kunne bestå af mere end familie. Her er tjenestefolk særligt interessante. Bjørn Poulsen har defineret tjenestefolk som ”*personer, der ved aftale og mod løn er fæstet til forefaldende arbejde for en længere periode, i reglen et halvt eller et helt år. Kost og ophold hos arbejdsgiverne, husbonden, udgør en del af deres løn.*”³³ Det er imidlertid også vigtigt, at tjenestefolkene, så længe tjenesteforholdet varede, fungerede som en underordnet del af husholdet og på en række punkter var underlagt husbonds myndighed. Danske Lov ligestillede flere steder husbonds forhold til børn og til tyende, og først og fremmest gav den ham udtrykkelig ret til fysisk at tugte begge grupper, dog ikke så meget, at de tog varig skade.³⁴ Tjenestefolk hørte ikke til familien, men de var entydigt medlemmer af det *hushold*, som snarere end familien var samfundets kerneenhed, og der havde de i princippet samme plads som hjemboende børn på samme alder. Blandt andet derfor er der grund til at se på de to grupper samlet.

Lejedrenge hos bønderne nævnes allerede i 1200-tallet, men formentlig blev tjenestefolk hos bønder først mere udbredte i senmiddelalderen. I første halvdel af 1500-tallet blev der ved flere lejligheder opkrævet en særlig skat af tjenestefolk i Sønderjylland. Ifølge de bevarede skattelister var der da tjenestefolk på hver tredje gård på Als og Ærø, omkring hver anden vestpå ved Ribe, men kun på hver syvende i det hedeprægede Gram herred midt i landet. De fleste af disse hushold havde kun én karl, pige eller dreng, men på Als og Ærø forekom der dog en del gårde med to eller flere tjenestefolk. I alt var der i gennemsnit i Sønderborg len omkring 0,4 tjenestefolk per gård, i Nordborg len 0,5. I dette område udgjorde karle og tjenestedrenge i øvrigt typisk 60-70 % af tyendet, pigerne 30-40 %.³⁵ Vi har ikke tilsvarende oplysninger fra kongeriget, men der er ingen grund til at tro, at der var flere tjenestefolk her. Alsiske gårde var lige så store som sjællandske, hoveriet var lavt begge steder, og de sønderjyske gårde snarest økonomisk førende.

100 år senere var der betydeligt flere tjenestefolk. Fra 1645 findes et skattemandtal for Sørbymagle og Kirkerup sogne på Sjælland. I de to sogne med 50 bønder var der i alt 21 karle og 19 tjenestepiger, altså i gennemsnit 0,8 tjenestefolk per gård – knap dobbelt så mange som på Als og Ærø et århundrede før. Hertil kommer ni hjemmeboende børn over 15 år. Det vil sige, at hvert gårdhushold i gennemsnit rummede tre personer over de 15: Mand, kone og en medhjælp, som i de fleste tilfælde var en lønnet karl eller pige. Hertil kommer i øvrigt 11 såkaldte inderster, der boede som lejere på gårdene, uden at det er ganske klart, i hvor høj grad de fungerede som en del af gårdenes hushold.³⁶

Antallet af tjenestefolk fortsatte med at vokse. I begyndelsen af 1700-tallet bestod et gårdmandshushold på Sjælland og Fyn af gennemsnitlig omkring seks personer, nemlig mand og kone, lidt over to hjemmeboende børn og henholdsvis 1,7 tjenestefolk på Fyn og 1,4 på Sjælland. Andre personer forekom kun i meget ringe omfang. Kun i Vestjylland var det helt anderledes. Her bestod et gårdmandshushold i gennemsnit kun af knap fire personer: mand, kone, 1,5 hjemmeboende børn, 0,2 andre familiemedlemmer og 0,3 tjenestefolk.³⁷ I 1787 var gårdhusholdene blevet endnu større. På landsplan var der i gennemsnit 6,9 personer i et gårdhushold. Ud over mand og kone var det 2,6 hjemmeboende børn, 1,7 tjenestefolk, 0,4 andre familiemedlemmer og 0,2 logerende. Sammenlignet med øerne i 1703-4 var der især blevet flere hjemmeboende børn og andre familiemedlemmer. Antallet af tjenestefolk var tilsyneladende konstant, men det skal huskes, at tallene fra 1787 dækker hele landet, så de er utvivlsomt også udtryk for et stigende antal tjenestefolk på øerne.

For 1787 har Hans Chr. Johansen opdelt de hjemmeboende børn efter alder. Langt de fleste var i alderen 0-14 år, men der var dog på hver gård i gennemsnit 0,6 hjemmeboende børn - stort set lige mange sønner og døtre - over 14 år. Tjenestefolkene er ikke opdelt på alder i tællingen, men langt de fleste var utvivlsomt 15 år eller derover.³⁸ Det betyder i virkeligheden, at gårdhusholdet ud over logerende bestod af tre næsten lige store generationer: mand-kone-generationen af mand, kone og eventuelt andre familiemedlemmer, medhjælpergenerationen af tyende og hjemmeboende børn over 14 år og endelig børnegenerationen af børn op til de 14 og eventuelt lejedrenge i samme alder. I gennemsnit var der godt to personer i hver af disse grupper. Af disse tre generationer dækker generationen fra fødsel til det fyldte femtende år og generationen fra det fyldte femtende år til brylluppet cirka lige lang tid i den enkelte persons liv, når vielsesalderen i gennemsnit var 28-30 år. Imidlertid var der på gårdene tre gange så mange børn hjemme under 15 som over denne alder. Det må betyde, at det for gårdmandsbørn nok var almindeligt at blive hjemme længere end til 15-års fødselsdagen, men ikke til man giftede sig. De fleste var ude at tjene en periode, og en betydelig del af de mange tjenestefolk var rekrutteret fra gårdmandsgruppen selv.

Den ældste sønderjyske folketælling fra 1769 viser stort set samme mønster i tre sogne omkring Aabenraa.³⁹ Der var mand og kone på næsten alle gårde, dertil nul til otte børn, nul til fem tjenestefolk og enkelte andre familiemedlemmer og beboere. I gennemsnit var gårdmandshusstandene dog her kun omkring seks personer, altså lidt mindre end i kongeriget. Meget af forskellen ligger i antallet af tjenestefolk, som svingede mellem 1,6 per gård i Hellevad sogn, over 1,4 i Øster Løgum til kun 1,0 i Varnæs birk. Samlet for de tre sogne er gennemsnittet godt 1,2, altså noget færre end i kongeriget. Endda indgår der i de sønderjyske tal et stort antal ret unge hyrdedrenge i Øster Løgum sogn, så for tjenestefolk over 14 år var forskellen snarest endnu større. Forklaringen er dels, at de hovefrifri sønderjyske gårde ikke i samme grad var nødt til at have både karl og pige som især sjællandske gårde, dels at der takket være gårddelingerne var flere mindre gårde i de sønderjyske sogne. I Varnæs, hvor der var færrest tjenestefolk, var næsten alle gårde blevet delt siden reformationstiden.

Interessant nok havde de sønderjyske gårde imidlertid lige så mange hjemmeboende børn som de kongerigske. På de cirka 166 gårde i de tre sogne var der i alt 120 hjemmeboende sønner og døtre over de 14 år. Det er godt 0,7 per gård – en smule mere end i kongeriget. Det dækker formentlig over, at man først udfyldte pladserne som karl og pige med egne børn, hvis man da havde nogle i den rette alder, før man gik ud og lejede fremmed tyende. Da de sønderjyske bønder alt i alt skulle bruge noget mindre medhjælp end de kongerigske, kom de hjemmeboende børn til at udgøre en større andel.

alder	karle	piger	sønner	døtre
0-14	27	19	*	*
15-19	20	19	29	19
20-24	21	25	17	16
25-29	24	18	18	10
30-39	12	1	7	4
> 40	18	10	0	0
i alt	122	92	-	-
o. 14	95	73	71	49

*: ej optalt

Figur 2. Aldersfordeling for tjenestefolk og hjemmeboende sønner og døtre over 14 år på gårde i Øster Løgum, Hellevad og Varnæs sogne 1769. Kilde: LAA, Folketællinger, Aabenraa amt 1769

Figur 2 viser forholdet mellem tjenestefolk og hjemmeboende børn i de forskellige aldersgrupper. Endnu i aldersgruppen 15-19 var der flest hjemmeboende børn, men derefter blev deres tal gradvis mindre, mens antallet af tjenestefolk voksede. I begyndelsen af trediverne forlod de sidste hjemmeboende børn hjemmet, hvorimod man fandt en del tjenestefolk i ganske moden alder. Disse tal viser, at de fleste gårdmandsbørn må være blevet i hjemmet til omkring de tyve år, og en del gjorde det helt, til de nåede vielsesalderen.

Mangel på tjenestefolk

Trods nuancerne repræsenterer både de kongerigske og de sønderjyske gårde samme model. I anden halvdel af 1700-tallet havde et gennemsnitligt gårdmandsbrug inden for sine vægge ud over mand og kone yderligere to medhjælpere over 14 år – en smule mere i kongeriget, en smule mindre i Sønderjylland. I princippet repræsenterer gårdenes arbejdsstyrke to generationer: De unge, ugifte medhjælpere og de gifte gårdmandsfolk.

Problemet var bare, at de to bærende principper for dette gårdmandshushold ikke var i balance. En gårdmand blev normalt gift samtidig med, at han overtog gården, og med en vielsesalder på omkring de 30, giver det i gennemsnit omkring 15 år som medhjælp fra det fyldte femtende år til overtagelsen af en gård. Men den normale periode som gårdmand var længere. I Løjt sogn i Aabenraa amt, hvor bønderne som i det øvrige amt var selvejere og arvefæstere, har Jes M. Holdt registreret i gennemsnit 3,5 skift af gårdmand på gårdene mellem 1700 og 1799, hvilket svarer til, at en gårdmand i gennemsnit sad på gården i cirka 28 år.⁴⁰ Alt taler for, at det samme gælder de tre andre sønderjyske sogne, vi har set på, og det betyder, at der i gennemsnit var i alt fem til seks gårde ledige om året i de tre sogne, mens der var otte karle og hjemmearbejdende sønner i hver årgang blandt de 20-29-årige og ti per årgang blandt de 15-19-årige. I kongeriget var den gennemsnitlige fæsteperiode noget kortere – omkring 20 år på Sjælland og 22-25 år i Jylland og på Fyn – så der opstod lidt oftere en ledig gård.⁴¹ Til gengæld var der flere tjenestefolk til at slås om pladserne. Begge steder var der for hver årgang kun brug for mellem halvdelen og to tredjedele af medhjælpergruppens mandlige medlemmer som gårdmænd. I alt væsentligt er forholdet det samme for kvinderne, hvor der nok blev lidt flere pladser ledige på et tidligt tidspunkt som følge af dødsfald i forbindelse med barsel, men også generelt var en lidt lavere vielsesalder og dermed færre år at tjene i. Det var ikke for alle tjenestefolk, at tjenestetiden var læreår, før de skulle have gård.

I nogen grad blev balancen opnået ved, at nogle blev ved med at være karl og pige langt efter de 30 år. Det var udbredt i det ene af de undersøgte sønderjyske sogne, men det er usikkert, om det også var almindeligt i øvrigt. I hvert

fald indebar det, at disse tjenestefolk normalt måtte acceptere at leve videre som ugifte i en underordnet position i husstanden. Det var næppe attraktivt for mange, og gårdmændene synes normalt også at have foretrukket yngre tjenestefolk. Det korte af det lange er, at langt det meste af gårdenes medhjælpsstyrke skulle hentes i aldersklassen 15-30, og at gårdene havde markant brug for flere i disse aldersgrupper, end de havde plads til sidenhen.

Derfor går der også gennem 1700-tallets samfund - og såmænd også meget af den senere tid - en evig jammer over, at landbruget manglede karle og piger. Det var et gennemgående tema, da de sønderjyske amtmænd i 1735 skulle indberette om den økonomiske tilstand i amterne. Fra Tyrstrup herred nord for Haderslev klages der over, at *"undersåtternes"* - det vil sige gårdmændenes - økonomiske tilstand blev forværret, fordi, *"de uundværlige tjenestefolk i denne tid bliver meget sjældne og kræver en langt højere løn end forhen.... hvortil den arme husbond også ofte må lide under, at karlen møder ham meget uforskammet, dadler hans mad."* Bønderne turde ifølge amtmanden ikke sætte karlene på plads, da gårdmanden *"altid frygter, at hvis han lod karlen straffe af øvrigheden for dette, fremtidig vanskeligt ville få fat på en anden"*. Fra Hvidding herred ved Ribe klages også over, at det er dyrt at få tjenestefolk, men samtidig siges der at være for mange indbyggere, især husmænd og inderster, da *"til stadighed mere og mere voksende antal af disse næsten falder det offentlige og landsbyerne til last i henseende til græsning, brændsel og andet."*⁴² Landbruget krævede ikke bare arbejdskraft, men karle og piger. Gifte arbejdere med egen husstand var derimod uønskede, skønt de jo også repræsenterede en mulig arbejdskraft. I 1768 jamrede kongerigske godsejere over, at tjenestefolkene krævede for meget i løn, og de foreslog både maksimallønninger og fæste for et helt år ad gangen.⁴³

Disse røster fra samfundets overklasse viser, at deres ideal var et husholdslandbrug, som rådede over den nødvendige arbejdskraft inden for sine egne vægge. Mange steder skulle gårdene endda ikke bare rumme den arbejdskraft, de selv skulle bruge, men også den, der skulle dyrke herregårdens marker ved hoveri. Og den arbejdskraft skulle ud over bønder og bondekoner bestå af sønner og døtre eller karle og piger, der boede ugifte i bondens hushold. Om det var det ene eller det andet, var næppe afgørende, men derimod, at arbejdskraften skulle være en del af husholdet. Systemet byggede for så vidt på den *"absolutte kernefamilie"*, men selv med en vielsesalder så høj som 30, gik regnestykket ikke op, hvis landbosamfundet kun havde bestået af gårdmandsfamilier. De kunne ikke levere tjenestefolk nok, og især var der ikke gårde nok til alle tjenestefolk, når de nåede vielsesalderen.

Ikke desto mindre fandtes denne model ikke bare i hovedet på godsejere og amtmænd, men også på bønderne selv, og den overlevede både overgangen til selveje og gårdmandshoveriets afløsning i første halvdel af 1800-tallet. Gårdmands-

hushold i kongeriget havde i gennemsnit nøjagtig samme størrelse i 1840 som i 1787. Eneste væsentlige forandring var, at der var blevet lidt færre mindre børn og til gengæld flere hjemmeboende børn over 14 år – nu 0,9 mod 0,6. Efter at kongerigske bønder var blevet selvejere eller havde fået tryggere fæsteforhold, var de gået over til at holde sønner og døtre hjemme i længere tid. Denne øgede ”familiegørelse” af bondehusholdet var ikke et udtryk for en mere primitiv økonomi, men tvært imod for en tryggere. Det ændrede sig imidlertid igen i løbet af anden halvdel af 1800-tallet. Fra 1840 til 1890 faldt antallet af hjemmeboende børn over 14 år igen til 0,7, men til gengæld steg antallet af tjenestefolk til 2,2.⁴⁴ Der ligger heri muligvis en påvirkning fra en ny tid med teknologiske fremskridt, som gjorde, at man lagde mere vægt på, hvad man kunne lære ved at være hjemmefra og se andre måder at gøre tingene på. En anden forklaring kunne være, at gårdmandsbørn nu ikke bare delte ungdomsårene mellem den fædrene gård og tjenesteforhold, men også brugte tid på høj- og landboskoleophold.

Samtidig er det imidlertid et udtryk for, at husholdslandbruget kulminerede sidst i 1800-tallet. Arbejdsstyrken var fortsat med at vokse inden for gårdhusholdet. Hvor gårdmandsgruppen i 1600-tallet havde været mere talrig end medhjælperne, og der i 1700-tallet havde været paritet mellem de to grupper, havde mand og kone nu i gennemsnit næsten tre medhjælpere over 14 år til rådighed.

Figur 3. Et typisk gårdmandshushold på Astrup Nedergaard syd for Århus omkring 1920. Familien Svendgaard omfattede mand, kone, fire mindre børn og mandens far; med til husstanden hørte også to tjenestepiger. På billedet ses de meget betegnende længst ude i siderne - de er med i husholdet, men ikke dets midtpunkt. Foto: Solbjerg Lokalkarkiv.

Til gengæld var der blevet noget færre andre familiemedlemmer og logerende, så den samlede arbejdsstyrke på gårdene voksede måske ikke lige så meget, men selve modellen af mand, kone og tjenestefolk og børn var yderligere styrket. Efter 1880 begyndte antallet af tjenestefolk på landet dog at falde, men foreløbig ikke i et omfang, der grundlæggende ændrede landbrugets måde at organisere hushold og arbejde på.⁴⁵

Det er særdeles bemærkelsesværdigt. Ved samme tid brød denne husholdsmodel sammen inden for andre brancher. Den havde trods alt også haft en væsentlig betydning inden for handel og håndværk, men her gik udviklingen nu stærkt i retning af adskillelse af hushold og arbejdssted for ikke-selvstændige. I byerne var det først og fremmest det huslige tyende, som fortsatte med at indtræde som underordnede i en husstand og dermed i princippet afgive kontrollen over næsten hele sin hverdag, mens industriens, handelens og håndværkets arbejdere havde en adskillelse mellem hjem og arbejdssted og arbejdstid og egen tid.

I landbruget levede husholdsmodellen derimod i bedste velgående, skønt dens indbyggede ubalancer kun blev større. Det var stadig helt overvejende de unge årgange, som blev beskæftiget som tjenestefolk. Både i 1870 og 1901 var mere end to tredjedele af alle tjenestefolk i aldersgruppen 15-24 år, og kun omkring 10 % var over de 30.⁴⁶ At være karl og pige var en livsfase, ikke en livsstilling.

Når antallet af tjenestefolk per gård voksede, og husbond og madmor samtidig kunne se frem til at leve længere, blev den andel af karle og piger og hjemmeboende sønner og døtre, som kunne se frem til at blive gårdfolk, mindre og mindre. For flere og flere blev årene som karl og pige ikke en slags læreår før overtagelse af egen gård, men syv år for Lea, uden at der fulgte nogen Rakel bagefter. Det gjaldt næsten alle dem, der ikke var født på en gård, men såmænd også en del af dem, som var. Allerede i første halvdel af 1800-tallet gik den sociale mobilitet på landet stort set kun nedad. Ganske mange gårdmandsbørn endte i husmandsklassen, mens kun ganske få husmandsbørn blev gårdfolk.⁴⁷

Husmandshushold

De sønderjyske amtmænd så husmændene som et unødvendigt onde i forhold til det gårdmandslandbrug, som betalte skatterne, og som de derfor fokuserede på. De tog imidlertid fejl. Uden husmændene kunne gårdmandslandbruget ikke have udviklet sig, som det gjorde i 1700- og 1800-tallet. Gårdmandslandbrugets store forbrug af medhjælpere krævede, at disse havde et sted at komme fra og et sted at gå hen.

Denne sammenhæng mellem gårdhushold og huse fremgår reelt også, når man betragter husholdene i de mange huse på landet. I 1704-5 omfattede husmandshushold på øerne kun 3,6-3,7 personer i gennemsnit, nemlig mand og

kone og cirka 1,6 hjemmeboende børn og i ganske sjældne tilfælde en enkelt tjenende person. I Vestjylland var husmandsfamilierne end ikke kernefamilier, men bestod kun af 1,6 personer – i over halvdelen af tilfældene en enlig kvinde med eller uden børn. I 1787 lignede landsgennemsnittet stort set mønstret fra øerne først i århundredet. Et husmandshushold bestod normalt af mand og kone, 1,3 hjemmeboende børn op til 14 år, 0,2 hjemmeboende børn over 14 år, 0,1 tyende og 0,2 andre – i alt 3,9.⁴⁸ Det normale husmandshushold bestod altså næsten udelukkende af mand, kone og eventuelt mindre børn. Tjenestefolk var der ikke brug for, men også egne børn forlod husstanden senest omkring de 15 år. Husmandsbørn udgjorde en ikke ringe del af gårdenes tyende. På dette punkt var forholdene i øvrigt stort set de samme i Sønderjylland. I de tre undersøgte sogne var der hos 116 familier betegnet kådnere – et sønderjysk ord for husmænd - inderster, daglejere og lignende kun ni tjenestefolk, 12 hjemmeboende sønner og 19 døtre over 15 år.⁴⁹ Gruppen af karle, piger og hjemmeboende børn over 14 år var altså i gennemsnit kun på 0,3 person som i kongeriget – eller sagt på en anden måde: Der var ud over mand og kone kun en person over 14 år i mindre end hver tredje husmandshusstand.

Det betyder, at man kun tilbragte to af livets tre hovedfaser i husene. I husmandshjemmene blev en del af de senere karle og pige født og forsørget i deres barneår. Når de nåede arbejdsdygtig alder, blev de afleveret til gårdmandslandbruget, hvor de indtrådte som tyende i deres ungdomsår og tidlige voksenår, for så atter at blive udskilt herfra, når de giftede sig. Godsejere, myndigheder og gårdmænd søgte at holde de unge på gårdene som karle og piger længst muligt, men hovedreglen var, at folk giftede sig omkring de 30 år, forlod gårdene og stiftede egne hjem, og skønt både godsejere og bønder holdt igen, blev der dog flere huse og dermed plads til flere husmænd.

En ting var imidlertid at få hus, noget andet at få et levebrød. Som allerede nævnt kunne de færreste husmænd i 1700-tallet hente blot den væsentligste del af indtægten ved eget landbrug. Disse husmandshusstande havde et blandet indkomstgrundlag, men centralt var dels forskellige former for håndværk, dels daglejerarbejde for bønderne. Hvor meget de enkelte indtægtskilder betød, ved vi ikke. I datiden skiftede man mellem blot at registrere folk som *husmand* eller *inderste* på den ene side og at bruge erhvervsbetegnelser som *daglejer*. For eksempel registrerede præsten i Varnæs i 1769 et større antal personer som *daglejer*, mens præsten i Hellevad generelt foretrak betegnelsen *inderste*. Det er vanskeligt at sige, hvilken reel forskel, der lå i det. I Varnæs må præsten have betragtet daglejerarbejde som så almindeligt for de fleste husmænd, at han karakteriserede dem ud fra det, men der er kun få spor af, hvordan og hvor meget daglejere arbejdede for bønderne. I selve begrebet daglejer ligger, at der var tale om uregelmæssigt arbejde. Arbejdere med egen husstand, men fast ar-

bejde, synes at være en undtagelse inden for gårdmandslandbruget, men forekom dog hos storbønder i Haderslev amt. Storbonden Andreas Petersen i Hejls havde mindst én husmand, som arbejdede fast for ham og boede til leje i et af hans huse, i perioder endda flere.⁵⁰ Det minder om forhold, der blev udbredte ved kongerigets godser i 1800-tallet, men i 1700-tallet trak godserne mest på hoveri fra gårdene og havde kun begrænset brug for faste husmænd.

Fra huse til husmandsbrug

Ved landboreformerne blev husmændene nogle steder kompenseret for deres mistede græsningsret på landsbyens fællede med små jordlodder. Andre steder købte husmænd smålodder af gårdmændene efter udskiftningen, så i 1801 havde cirka to tredjedele af alle husmænd noget jord.⁵¹ I 1835 var der på landet knap 64.000 huse med jord og godt 25.000 uden.⁵² Husene var ved at blive husmandsbrug. I sammenhæng hermed skete der også en forandring i sprogbruget. I 1700-tallet var en husmand bare en mand på landet, som havde fæstet eller lejet et hus. I løbet af 1800-tallet blev begrebet husmand gradvis forbeholdt dem, der havde et hus med jord, mens de øvrige blev betegnet som landarbejdere.

Op gennem 1800-tallet voksede underklassen på landet. Det samlede antal af huse steg fra cirka 90.000 i 1835 til cirka 162.700 i 1894. Også mange af de nye huse fik en jordlod. I 1894 var 26 % af husene jordløse, 17 % havde en smule jord, men for lidt til en ko, mens andre 17 % havde jord til én ko, 19 % til to og 21 % til tre.⁵³ De fleste i landbrugets underklasse havde *noget* jord, men de færreste *nok* jord til at leve af. Billedet var ikke radikalt anderledes i 1904. Da var der 20.000 brug med over 18 tønder land, men under en tønne hartkorn, som reelt var små gårde, cirka 36.000 brug med seks til 18 tønder land, som man normalt har kunnet leve af, cirka 42.000 brug med et til seks tønder land, som typisk var bierhvervsbrug, og 50-70.000 huse uden jord.⁵⁴

I meget af det øvrige samfund kom den politiske og sociale kamp til at handle om at skaffe arbejderne ordentlige vilkår som arbejdere. Arbejdsgiverne havde for længst forladt modellen med arbejdere inden for husstanden, og industriens arbejdere drømte sjældent om at blive selvstændige. Dette slog kun i meget ringe grad igennem i landbruget. Først i 1907 blev der stiftet en fagforening for landbrugets arbejdere, og den måtte reorganiseres i 1915. Det lykkedes gradvis at komme op på cirka 28.000 medlemmer i 1934, men det var en lav organisationsgrad, når der var næsten 200.000 lønmodtagere i landbruget.⁵⁵ Gårdmandslandbrugets foretrukne fremmede arbejdskraft var stadig ugifte karle og piger, som var en del af husstanden.

Fordi muligheden for at få et stabilt lønarbejde for en gift landarbejder var dårlig, og fordi en så stor del af den gifte underklasse på landet dog havde noget jord, var drømmen for det meste af landbounderklassen stadig at få jord selv og

helst så meget, at man kunne leve af det. Sådanne politiske kampe for at skaffe jord til udstykning foregik mange steder i Europa. I Danmark kom et første vigtigt skridt med udstykningsloven af 1899. Både godsejere, gårdmænd og husmænd havde tilsluttet sig ideen om udstykning, men med forskellige motiver og derfor forskellige holdninger til, hvad der skulle gøres. Lensgreve Danneskiold-Samsøe udtrykte markant godsejernes interesser, da han sagde, at det *"oprindelig havde aldeles ikke været hensigten at skabe lykkelige, selvstændige Hjem"*, men at fastholde arbejdskraften på landet. Husmændenes repræsentanter havde derimod kæmpet for netop at skabe brug, man kunne leve af. Resultatet blev et kompromis på tre en halv til fem tønder land middel jord.⁵⁶ Tyve år senere kunne den radikale regering tage et nyt spring fremad med en række love fra 1919, som i fællesskab fremmede udstykning. Brugsstørrelsen var nu fastsat, så en familie lige akkurat skulle kunne leve af ejendommene. Justitsminister Zahle udtalte, at det var et mål *"at skaffe Landarbejderne adgang til at danne selvstændige Hjem, at modvirke Arbejdsløsheden og at modvirke Indvandringen fra Land til By"*.⁵⁷ Disse mål er bemærkelsesværdige. Dels er det ikke givet, at det skulle være et mål at holde folk på landet, dels er udtrykket *"selvstændige Hjem"*, som både den konservative lensgreve og den radikale minister tog i sin mund, værd at hæfte sig ved. Det kobledede ønsket om selvstændighed til forestillingen om et hjem, som ellers i andre samfundssammenhænge knyttede sig til det familieliv, der lå *uden for* arbejdslivet, men her gjaldt det netop et brug, der kunne *forene* arbejdet og privatlivet.

Figur 4. Et typisk husmandshushold i 1920'erne. Husmand Peter Hansen med kone og tre mindre børn foran det nyopførte husmandsbrug på Arnkilsøre i Rønhave-kolonien ved Sønderborg. Foto tilhørende Gunnar Solvang.

Over de følgende årtier blev der oprettet tusindvis af nye husmandsbrug på typisk fem til 10 tønder land middelgod jord eller tilsvarende. Disse nye husmandsbrug var familiebrug i en meget direkte betydning af ordet. I Rønhavekolonien ved Sønderborg, som blev oprettet 1925-26, var den gennemsnitlige husstand konstant på mellem fire og fem personer i koloniens første 25 år. I de første år bestod husstandene af mand, kone og mindreårige børn, men som børnene voksede til, fandt man også en del børn over 14 år på husmandsbrugene, så der fra 1935 til 1950 konstant var lidt over ét barn over de 14 per brug. De var noget ujævnt fordelt, men i 1940 havde 17 af 27 brug faktisk hjemmeboende børn over 14 år. En stor del af disse hjemmeboende børn var imidlertid ikke primært beskæftiget på husmandsbrugene, men i stedet i lære og boede så bare hjemme, til de var udlært. Ellers var det reglen, at de skulle ud at tjene efter konfirmationen.⁵⁸ Det nye husmandsbrug var et familiebrug for den snævre kernefamilie af mand, kone og mindreårige børn. Det kneb endda at forsørge den ved bruget alene. Mange husmænd havde en biindtægt udefra. Et klassisk eksempel var mælketuren for mejeriet. Det er dog også slående, at de husmænd, Gunnar Solvang har interviewet, så dette som et nødvendigt onde. Idealet var, at man kunne leve af bruget alene.⁵⁹

Det betød, at familieformen på husmandsbrugene stort set var den samme som i husene før 1900: Mand, kone og mindreårige børn. De nye husmandsbrug tilbød et bedre liv for dets voksne beboere, men de gav ikke plads til husmandsfolkets ungdom, som i stedet fandt beskæftigelse ved gårdmandslandbruget, der stadig havde brug for flere medhjælpere, end der siden var plads til på gårdene. Der var således en stadig udveksling mellem de to dele af landbosamfundet over et livsforløb.

Da gårdmændene blev husmænd

Husmandsudstykningerne bidrog faktisk til at holde folk på landet. Der har aldrig nogensinde været så mange, som levede af landbrug, som i første halvdel af det tyvende århundrede. Når husmødre, mindre børn og andre uden egen registreret indkomst regnes med til at leve af det erhverv, hvorfra en familie fik sin hovedindkomst, passerede antallet af personer, som levede af landbrug, en million i 1910 og holdt sig derover til efter 1950.⁶⁰ I 1940 var der 209.100 landbrug, og man regnede med 176.400 landmænd med landbrug som hovederhverv. Landbrugets beskæftigelse blev opgjort til 477.300 heltidsstillinger, hvoraf ejerne selv leverede 169.400, børn og andre familiemedlemmer 109.300 – heraf 12.700 på 14 år, resten derover – tyende 156.000 og fremmed medhjælp med egen husstand 42.600.⁶¹ Konerne er stort set ikke regnet med. Regner vi også dem med, når vi næsten 650.000, hvoraf de selvstændige landmænd og deres koner udgjorde godt halvdelen, mens næsten hele resten bestod af hjemmeboende børn og tyende. Landbruget var stadig et husholdslandbrug, hvor lønarbejdere med

egen husstand fortsat kun spillede en meget beskedent rolle. De mange nye husmandsbrug havde hjulpet noget på balancen mellem medhjælpergenerationen, som nu var på cirka 250.000 personer, og mand-kone-generationen, som nu var på omkring 350.000. Stadigt var der hverken selvstændige landbrug eller fast lønarbejde i årene efter de 30 for alle dem, der brugte en del af deres ungdom som karl og pige.

Umiddelbart efter krigen vendte det. Som symbolsk udtryk har vi den grå Ferguson, som indledte en udvikling, hvor arbejdsproduktiviteten begyndte at vokse hurtigere end den samlede produktion, og antallet af beskæftigede i landbruget begyndte at gå tilbage. Ifølge folketællingerne faldt antallet af mennesker, som levede af landbrug, fra lidt over en million i 1950 til lidt under en halv million i 1970.⁶² Det skyldtes blandt andet, at familierne begyndte at blive mindre, og at en del koner fik eget erhverv, men først og fremmest, at der blev færre landbrug.

	Husmandsbrug		Gårde		Gifte arbejdere m.fl.	
	1950	1970	1950	1970	1950	1970
Selvstændige	88.536	38.735	103.470	79.395		
Medhjælpende hustruer	47.954	12.920	27.175	28.181		
Ansatte	20.863	1.951	115.798	19.947	50.078	8.013
I alt	157.353	53.606	246.443	127.523	50.078	8.013
Husmødre	28.360	a	52.466	a	24.479	a
Husassistenter	8.771	a	37.819	a	2.244	a
I alt voksne	194.484	53.606	336.728	127.523	76.801	8.013

a) Ikke opgjort

Figur 5. Beskæftigede i landbruget 1950 og 1970. Kilde: Statistisk Årbog 1960, s. 18f og 1975 s. 28.

Tallenes tale er tydelig, som den fremgår af figur 5. For husmandsbrugene skete der dels det, at over halvdelen simpelt hen forsvandt mellem 1950 og 1970, mens de tilbageværende i ringere grad kom til at beskæftige familien. I 1950 blev noget over hver anden husmandskone registreret som medhjælpende hustru, i 1970 var det under hver tredje, og samtidig faldt gruppen af medhjælpere – in-

klusive egne børn over 14 år – stort set væk. Nu er der problemer med skellet mellem *medhjælpende hustruer* og *husmødre*, men generelt var statistikken mindre tilbøjelig til at kalde kvinder for husmødre i 1970 end i 1950. Den reelle nedgang er derfor snarest endnu større, end hvad statistikken viser, da *husmødrene* i 1950 også var med i bedriften. Husmandskonerne fik i høj grad lønarbejde, så familiebruget blev til et enmandsbrug – i hvert fald i normal arbejdstid. En del steder måtte husmanden selv have lønarbejde, så bruget blev et fritidsbrug.⁶³

På gårdene var udviklingen en anden. Der var også nedgang i antallet af gårde, men frem til 1970 var den ikke nær så stor. I mange landsbyer fandt man stadig de samme gårde i drift, som havde været der i århundreder. Gav det lidt endnu en illusion om uforanderlighed, så var forholdene til gengæld direkte revolutionære, når det gjaldt medhjælperne. Antallet af medarbejdere, der var registreret som hørende til gårdene - typisk hjemmeboende børn, karle og piger - faldt med hele fem sjettedele på kun tyve år, og det samme gjaldt gruppen af landarbejdere med egen husstand. På to årtier forsvandt karlene, pigerne og landarbejderne næsten totalt fra dansk landbrug. Derimod var den registrerede gruppe af medhjælpende hustruer konstant, om end der også her var en reel nedgang, fordi der blev færre, som noteredes som husmødre. Gårdmandslandbruget fandtes i 1970 i tre varianter – som et brug med medhjælp, som et rent familiebrug af mand, kone og børn og som et enmandsbrug. I princippet var de fleste gårdmandsbrug nu blevet, hvad husmandsbrug havde været i perioden 1920-50: Brug, som kun beskæftigede en kernefamilie eller endda kun en del af den. Målt ud fra husstandsstrukturen og sammenhængen mellem brug, familie og livsgrundlag var gårdmændene blevet husmænd.

Det kulminerede omkring 1980. Danmarks Statistik havde da opgivet at skelne mellem gårde og husmandsbrug, men ifølge opgørelserne var der i alt 103.000 landbrug uden medhjælp, cirka 11.500 med én fast medhjælper og kun cirka 4.500 med mere end én medhjælper. Hvor landbruget i 1940 havde haft 156.000 faste fremmede medhjælpere, var der i 1980 kun knap 20.000.⁶⁴ Omregnet i heltidsstillinger, blev familiens eget arbejde sat til 106.700 stillinger, al lønnet arbejde til 22.400. Næppe på noget tidspunkt siden 1500-tallet havde landbruget i så høj grad været et erhverv af selvstændige - eller af familiebrug, hvis man deri lægger, at familiens medlemmer alene leverer arbejdskraften. Til gengæld beskæftigede det ikke længere hele familien. I de fleste landbrug havde den ene ægtefælle andet erhverv.

Fra 1980'erne har udviklingen imidlertid atter taget en ny retning, som det ses af figur 6.

	1-8 t./uge	9-18 t./uge	19-26 t./uge	27-36 t./uge	37t./uge eller mere	Ialt
Antal personer						
Hele landet 2005						
Personlig bruger	17.247	7.649	3.996	2.252	19.535	50.678
Bestyrer	180	76	66	28	648	998
Medarbejdende ægtefælle	7.784	2.436	1.262	808	3.156	15.446
Familie medhjælp	4.130	942	393	196	1.335	6.996
Fast fremmed medhjælp	2.016	1.351	1.032	1.308	16.823	22.531
Medhjælp i alt	6.146	2.294	1.426	1.504	18.158	29.527
Beskæftigede i alt	31.356	12.455	6.749	4.592	41.496	96.649

Figur 6. Beskæftigede i landbruget efter enhed, område, tid, type og arbejdstid. Kilde: *www.statistikbanken*

Næsten 100.000 mennesker arbejdede stadig i landbruget i én eller anden grad i 2005, men kun halvdelen på fuld tid. Blandt de fuldtidsbeskæftigede var der nu næsten balance mellem selvstændige og medhjælpere. Hvor beskæftigelses-tilbagegangen havde været stærkest blandt medhjælperne 1950-80, havde den især ramt de selvstændige derefter.

De deltidsbeskæftigede fandtes stort set kun blandt de selvstændige, de medhjælpende ægtefæller og andre familiemedlemmer. Det store tal dækker over to forskellige fænomener. Dels var der ganske mange brug, som helt var blevet deltidsbrug enten for folk med andet erhverv eller for ældre landmænd, som havde nedtrappet bedriften, måske sat dyrene ud, men stadig boede på gården og drev landbrug i et vist omfang. Og dels ydede ægtefæller og andre familiemedlemmer ofte timer i landbruget, skønt de havde andet erhverv eller uddannelse ved siden af. Kun godt 3.000 ægtefæller til landmænd arbejdede fuldtids i bruget, men andre cirka 12.000 arbejdede noget i det.

Afslutning

Landbrug og familie har stort set altid hørt sammen. Med en bred definition af *familiebrug*, passer ordet udmærket på det klassiske gårdmandsbrug fra 1400-tallet til omkring 1960. I hele den periode har gårdmandslandbruget været bygget op om et hushold, hvis kerne var et ægtepar og i reglen også deres børn. Langt op i tiden var det i øvrigt ikke specielt for landbrug, da for eksempel købmands- og håndværkerhushold et godt stykke hen ad vejen var organiseret på samme måde. Måske har landbruget med dets mangfoldighed af forskellige

opgaver haft større anvendelse for alle familie- og husstandsmedlemmers arbejdskraft i den egentlige produktion, men det er egentlig kunstigt at skelne mellem produktion og husholdning i den slags hushold. Markant er det imidlertid, at denne husholdsmodel holdt sig meget længere og stærkere i landbruget end i de allerfleste andre erhverv. I anden halvdel af 1800-tallet, hvor et industrisamfund blev bygget op om en helt anden model, blev husholdsmodellen kun styrket inden for landbruget. Den er stærkt svækket gennem de sidste halvtreds år, men der er dog stadig spor af den. På grund af den stærke tradition, og fordi erhvervet stadig er domineret af små, personligt ejede virksomheder, hvor ejeren bor midt i virksomheden, har også andre familiemedlemmer stadig rent fysisk en del af deres hverdag midt i erhvervet – og giver en hånd med i det. På den måde kan man godt sige, at familiebrugsaspektet har holdt sig stærkere inden for landbruget end inden for ret mange andre erhverv.

Men begrebet familiebrug er kun dækkende for det meste af gårdmandslandbrugets historie, hvis man bruger det i en bred betydning. Snævrer man det ind til et landbrug, hvor arbejdskraften alene kommer fra familien selv, var en væsentlig del af gårdmandslandbrugene nok familiebrug i 1500-tallet, men derefter var sådanne familiebrug kun udbredte i Vestjylland. Langt de fleste gårdbrug var fra cirka 1600 til 1960 bygget op om et hushold, som igen var bygget op om en kernefamilie, men ikke kun den. Der var ikke så meget tale om en udvidet familie som om et udvidet hushold, fordi det vigtigste element ud over far, mor og børn ikke var bedsteforældre og tanter, men karle og tjenestepiger. Dette udvidede hushold forsvandt i vid udstrækning omkring 1960. For en tid blev landbruget faktisk domineret af familiebrug i den snævre betydning – af brug, drevet af mand, kone og børn. Men hvis man af familiebruget ikke bare vil kræve, at familien alene leverer arbejdskraften til bruget, men også, at bruget leverer arbejdet og forsørgelsen til familien, varede det ikke længe. De fleste landbrug blev i løbet af 1960'erne til brug, der kun delvis beskæftigede og forsørgede familiens medlemmer.

Heller ikke husmandsbruget har repræsenteret et familiebrug i den mere snævre betydning over længere tid. Længe rummede mange husmandshushold knap en fuld kernefamilie, og de fleste var kun i begrænset grad landbrug. De var hjem for en snæver eller beskåret (kerne)familie, hvis få medlemmer endda kun i begrænset grad havde et arbejdsfællesskab i eget landbrug – fordi de ikke havde ret meget eget landbrug. Det er faktisk først i det tyvende århundrede, at der kom et stort antal husmandsbrug, som levede op til, at familien drev bruget, og bruget forsørgede familien. Og det gjaldt endda kun for en snæver kernefamilie af far, mor og mindreårige børn. Da husmandsbevægelsen tog navnet familielandbrug til sig, var denne model dog allerede ved at være borte. Bortset altså fra det, at der for næsten enhver familie, som bor på et aktivt landbrug,

stadig er et eller andet element af familiebrug over landbruget og tilværelsen i den forstand, at familiens medlemmer næsten alle yder et eller andet til landbruget.

Gårdmandslandbrugets og husmandsklassens forskellige udvikling var et fælles produkt af tre grundbetingelser, som blev fastholdt i flere hundrede år. Den ene var husholdet som ramme for det meste af landbrugets arbejdsstyrke. Den anden var kernefamilien som grundenhed i husholdet. De var begge senest slået igennem i 1400-tallet, og har holdt sig siden, om end med nogen svækkelse i nyeste tid. Den tredje var det fastlåste gårdtal. Det var en kendsgerning på øerne omkring 1500, i Jylland hundrede år senere. Da først de alle tre var på plads, medførte en stigende befolkning skabelsen af en husmandsbefolkning. Den var til gengæld forudsætningen for, at gårdmandslandbruget efterhånden kunne få et så udvidet hushold, som det gjorde. Det er ikke tilfældigt, at tyendeholdet på gårdene og husmandsbefolkningen voksede delvis parallelt. Gårdfolk og husfolk levede i udpræget grad i symbiose, om end ikke nødvendigvis harmoni. Gårdhusholdene udviklede et arbejdskraftbehov, som man ganske vist søgte at løse inden for husholdets rammer, men på en måde, som ikke gik op med de enkelte individers livsforløb inden for gårdmandsstanden alene. I stedet hentede man husmandsbørn ind, typisk omkring de 14-15 år, og afleverede dem tilbage til husmandsstanden igen, når de giftede sig. På den måde gjorde eksistensen af husmandsgruppen det muligt at sikre, at gårdmandshusholdet blev en ganske særlig kernefamilievariant, som passede til gården, og som rummede unge, arbejdsdygtige medhjælpere, også i den periode ens egne børn var for små. Jo større husmands- og landarbejderbefolkningen blev, jo flere tjenestefolk kunne gårdene skaffe sig. Det holdt sig helt ind i det tyvende århundrede.

Ikke en gang, da husene blev til egentlige husmandsbrug i det tyvende århundrede, ændrede dette kredsløb sig. Stadig måtte husmandshusstandene aflevere deres unge i konfirmationsalderen, blandt andet til gårdmandslandbruget, for så at hente en del hjem igen, når de skulle giftes. Husmandslandbruget havde stadig ikke plads til folk mellem 15 og 25 år. Ændringen bestod i, at det liv, der så fulgte efter ægteskabets indgåelse, var bedre. Det var først den teknologiske udvikling og udviklingen i resten af samfundet, som standsede dette kredsløb mellem gårdmands- og husmandsklassen. Det skrællede for en generation det normale danske landbohushold ned til mand, kone og eventuelt mindreårige børn. Den model var imidlertid heller ikke i balance, for fra 1960 til 1980 var der for første gang plads til for få unge til at forny antallet af selvstændige voksne. Hvor gårdmandslandbrugets arbejdskraftsammensætning før 1950 byggede på et midlertidigt lån af unge mennesker, som skulle et andet sted hen, byggede den omkring 1970 på modne mænd og kvinder, hvis pladser ikke ville blive fornyet.

Historien om dansk landbrug og *familiebruget* er derfor kompliceret. På den ene side har dansk landbrug længere og i højere grad end nogen anden del af samfundet været bygget op om familien og husholdet. På den anden side er modellen sjældent gået helt op. En balance, hvor en bestemt gruppe landbrug på den ene side rekrutterede hele sin arbejdskraft blandt egne unge og på den anden side senere gav plads til alle disse unge som selvstændige, har kun eksisteret undtagelsesvis. Derfor, og fordi begrebet *familiebrug*, ikke har nogen entydig betydning, er der ikke nogen særlig grund til at prøve at føre ordet bagud i tid. Der er derimod al mulig grund til at interesse sig for sammenhænge mellem brugs- og familieformer gennem tiderne.

Noter

- 1 <http://ordnet.dk/korpusdk/teksteksempler/sogeresultat> for søgning på ordet "familiebrug", under teksteksempler. Eksempler taget fra Statens Informations hæfte: *Finansieringsreform for Landbruget*, 1985; *Jydske Tidende* 1.7.1985 (Inger Harms).
- 2 <http://ordnet.dk/ods/ordbog?query=familiebrug>.
- 3 <http://ordnet.dk/korpusdk/teksteksempler/sogeresultat> for søgning på ordet "familiebrug", under teksteksempler. Eksemplet taget fra *Landsbladet* 12.6. 1987
- 4 Ibid. Eksemplet taget fra *Information* 21.2.1989.
- 5 Dahlerup, 1989 s. 86 og 85.
- 6 Søgning 7.2. 2011.
- 7 Paludan, 1979; Paludan, 1995 s. 22-24.
- 8 Christensen, 1963-66; Ulsig, 1968 s. 117-54, 203-12; Ulsig, 1981.
- 9 Hahnemann, 2009 s. 149-62; Bøgh, 2007.
- 10 Paludan, 1995 s. 27-31; Ulsig, 1983; Hahnemann, 2009 s. 13-16 og 159-62.
- 11 *De hansborgske domme*, 1994 s. 305.
- 12 LAÅ, Topografica nr. 450, delingsaftale for Benniksgård, efter 1593. Se også omtalen i Fink, 1989 s. 44.
- 13 Falkenstjerne og Hude, 1895-99 s. 14-27 og 78-89.
- 14 RA, Regnskaber 1559-1660, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1596-97.
- 15 Vensild, 2004 s. 3.
- 16 Sønderjylland: *De hansborgske domme*, 1994 s. 109, 345f, 348f, 378f med flere.; Sering, 1908 s. 36-62; Kongeriget: Porsmose, 1987 s. 145f.
- 17 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt. Kommissionen regner med faktiske brug, ikke gamle formelle gårde. Med hensyn til hartkorn-udregningen sagde den gamle model for "vis landgilde", at tre tønder

- udsæd svarede til en tønne landgilde. Hertil skal lægges visse andre afgifter, så 2½:1 er næppe helt ved siden af.
- 18 Appel, 1999 s. 121f. Appel taler om ”1-2 tønner” og ”3-4 tønner”, men synes at mene henholdsvis 1-2,99 og 3-4,99.
  - 19 Rasmussen, 2003 I s. 69.
  - 20 Ulsig, 1968 s. 455-67. På Clausholm var der 121 gårde og 13 huse, på Skærvad 54 gårde og 6 huse og bol, på Boller 91 gårde og 12 huse, under Gl. Estrup 166 gårde og 24 huse og under Aagaard 344 gårde og 51 huse.
  - 21 RA, Regnskaber 1559-1660, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1596-97, sammenlignet med tidligere anførte tal for 1542.
  - 22 Appel, 1999 s. 122.
  - 23 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt. Der var cirka 2.400 brug kaldet gårde, cirka 900 landbol og inderster og cirka 185 toftbol, som udgør en mellemgruppe, så cirka halvdelen bør regnes for gårde og halvdelen for huse.
  - 24 Skrubbeltrang, 1940 s. 28 og 51.
  - 25 Se for eksempel Porsmose, 1987 s. 167-81.
  - 26 Schacke, 2007 s. 350f.
  - 27 Skrubbeltrang, 1940 s. 21f.
  - 28 RA, Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt.
  - 29 Gengivet efter Paludan, 1995 s. 174.
  - 30 Hajnal, 1965; Laslett, 1983.
  - 31 Johansen, 2002 s. 38f, 70f, 111, 154 og 205. Tallene kan ikke opgøres helt sikkert før midten af 1700-tallet, men forskellige beregninger giver for hele perioden en gennemsnitsalder for første ægteskab mellem 28 og 35 for mænd og mellem 25 og 30 for kvinder.
  - 32 Paludan, 1995 s. 173-80.
  - 33 Poulsen, 1993 s. 7.
  - 34 Danske Lov 6-5-5, 6-5-6, 6-9-4.
  - 35 Poulsen, 1993 s. 11-26.
  - 36 Frandsen, 1988 s. 41.
  - 37 Johansen, 2002 s. 48f.
  - 38 Johansen, 2002 s. 83.
  - 39 Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa: folketællinger, Aabenraa amt 1769. Det skal bemærkes, at undersøgelsen kun gælder de gårde og huse i de tre sogne, som hørte under Aabenraa amt juridisktionelt – det vil sige langt de fleste i Hellevad sogn, cirka to tredjedele i Øster Løgum sogn, og hele Varnæs birk, men ikke Bovrup by i Varnæs sogn.

- 40 Beregnet ud fra Holdt, 1982. Enkeperioder er ikke medtaget. Det betyder, at den faktiske tid som gårdmand i gennemsnit var lidt kortere, men der gik stadig 28 år mellem, at der var en ledig plads til en ny gårdmand.
- 41 Skrubbeltrang, 1978 s. 225.
- 42 RA, Kommercekollegiet, Tyske sekretariat, Journal A nr. 253.
- 43 *Godsejerrøster*, s. 151f, 156, 180-85, 211-12 med flere.
- 44 Johansen, 2002 s. 128.
- 45 Hansen, 2006 s. 288.
- 46 Hansen, 2006 s. 290.
- 47 Thomsen, under udgivelse.
- 48 Johansen, 2002 s. 48 og 83.
- 49 Fire familier i Hellevad sogn, betegnet inderste, var reelt gårdmænd og er regnet dertil og ikke medtaget her. De er identificeret vha. andre kilder.
- 50 LAA, Privatarkiv 588, Andreas Petersen.
- 51 Dombernowski, 1988 s. 360-68.
- 52 Skrubbeltrang, 1954 s. 101.
- 53 Skrubbeltrang, 1954 s. 236.
- 54 Skrubbeltrang, 1954 s. 297.
- 55 <http://www.pladstilosalle.dk/detlange/landar5/index.html>.
- 56 Jensen, 1945/1975, bd. 2 s. 405-7 (heri citat); Skrubbeltrang, 1954, bd 1 s. 214-45.
- 57 Jensen, 1945/1975, bd. 2 s. 425-27 (heri citat); Skrubbeltrang, 1954, bd. 2 s. 120-85.
- 58 Solvang, 1984 s. 86f.
- 59 Solvang, 1984 s. 106-111.
- 60 *Statistisk Årbog*, 2001 s. 136.
- 61 *Statistiske Efterretninger*, 1940.
- 62 *Statistisk Årbog*, 2001 s. 136.
- 63 Solvang, 1999 s. 106-76.
- 64 *Statistiske Efterretninger*, 1981, A.27 s. 806-808.

Litteratur

- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magt-relationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense 1999.
- Bøgh, Anders: "Bundones regis". *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, redigeret af Agnes S. Arnórsdóttir, Per Ingeman og Bjørn Poulsen, Århus 2007, s. 117-149.
- Christensen, C. A.: "Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede". *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bind 1, 1963-66, s. 257-348.
- Dahlerup, Troels: *De fire stænder 1400-1500. Politiken og Gyldendals Danmarks-historie. Bd. 6*. København 1989.
- Dombernowski, Lotte: "cirka 1720-1810". Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske land-brugs historie*, bd. 2, Odense 1988, s. 211-394.
- Falkenstjerne, F. og Anna Hude: *Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Refor-mationstiden*. København 1895-99.
- Frandsen, Karl-Erik: "1536-cirka 1700". Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske land-brugs historie*, bd. 2, Odense 1988, s. 9-210.
- Fink, Troels: *Landsbyfællesskabet i Rinkenæs 1550-1769*. Aabenraa 1989.
- Hahnemann, Steffen: *Middelalderens selvejere i det danske Østersøområde*. Au-ning 2009.
- Hajnal, John: "European marriage patterns in perspective". D. V. Glass and Evers-ley, D. E. C. (red.): *Population in history. Essays in historical demography*. Lon-don 1965, s. 101-143;
- Hansen, Bodil K.: *Familie- og arbejssliv på landet ca. 1870-1900*, Auning 2006.
- Holdt, Jes. M.: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*. Aabenraa 1982.
- Jensen, Hans: *Dansk Jordpolitik 1757-1919. II. Fæstevæsenets afvikling og jord-lovgivningen i perioden 1810-1919*. København 1945, reprotryk 1975.
- Johansen, Hans Chr.: *Danish Population History 1600-1939*, Odense 2002.
- Laslett, Peter: "Family and household as work group and kin group: areas of traditional Europe compared". Richard Wall, Jean Robin og Peter Laslett (red.): *Family forms in historic Europe*. Cambridge 1983, s. 513-563.
- Paludan, Helge: "Vor danske Montesquieu. Historiografiske iagttagelser af dansk middelalderforsknings opfattelse af fæstevæsenets herkomst". *Historie*, Ny række, bind 13, 1979, s. 1-32.
- Paludan, Helge: *Familia og Familie. To europæiske kulturelementers møde i høj-middelalderens Danmark*. Aarhus 1995.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770. I-II*. Aabenraa 2003.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense 1987.

- Poulsen, Bjørn: "Tjenestefolk på landet i reformationstidens Sønderjylland". *Bol og by. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1993, nr. 1, s. 7-37.
- Romvig Thomsen, Asbjørn: *Lykkens smedje?: Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre jyske landsogne 1750-1850*. Under udgivelse.
- Schacke, Adam: *Gods, gårde og kulturlandskab. Besiddelsesforhold og godsstruktur i den sydlige del af Nørrejylland 1570-1788*. Auning 2007.
- Sering, Max: *Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein auf geschichtlicher Grundlage*. Berlin 1908.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*. København 1940.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne. I-II*. København 1954.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Det danske Landbosamfund 1500-1800*. København 1978.
- Solvang, Gunnar: *Husmandsliv. En etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80*. Odense 1984.
- Solvang, Gunnar: *Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere*. Auning/Sønderborg 1999.
- Ulsig, Erik: *Danske adelsgodser i middelalderen*. København 1968.
- Ulsig, Erik: "Landboer og bryder, skat og landgilde: De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede". Karsten Fledelius, Niels Lund & Herluf Nielsen, red.: *Middelalder, metode og medier: Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*. København 1981, s. 137-165.
- Ulsig, Erik: "Kronens kamp for bevarelse af skattegodset 1241-1396". *Profiler i nordisk senmiddelalder og renæssance. Festskrift til Poul Enemark*. Århus 1983, s. 203-18.
- Vensild, Henrik: *Bondegårde i Skast herred 1636-1760, deres byggemåde og indretning*. Auning/Ribe 2004.

Trykte kilder

- De Hansborgske domme 1545-78*. bd. I-III, udg. af Emilie Andersen, A. Andersen, Troels Fink og Peter Kr. Iversen, København 1994.
- Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt 1735-70*, udg. af Margit Mogensen og Poul Erik Olsen, Odense 1984.
- Kong Christian den Femtis Danske Lov. 1683*, udg. af V.A. Secher, København 1891.
- Statistiske Efterretninger*, div. årgange.
- Statistisk Årbog*, div. årgange
- Vonsild kirkebog 1659-1708*, udg. af Hans H. Worsøe. København 1982

Utrykte kilder

Landsarkivet for Sønderjylland (LAÅ):

Folketællinger, Aabenraa amt 1769.

Topografica nr. 450, delingsaftale for Benniksgård, efter 1593.

Privatarkiv 588. Optegnelsesbog fra Andreas Petersen, Hejlsgård. Bogen er i arkivets registratur fejlagtigt knyttet til et andet sogn.

Rigsarkivet, København (RA):

Kommercekollegiet, Tyske sekretariat, Journal A nr. 253. Indberetning fra Haderslev amt 19.1.1737.

Regnskaber 1559-1660, Slesvig-holstenske amtsregnskaber, Haderslevhus jordebog 1596-97.

Rentekammeret, Tyske Afdeling, Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15, G.4-12, Beskrivelse af Haderslev Amt.

Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv (LAS):

Abt. 167.1 nr. 1, Indberetning fra amtmanden over Flensborg amt, 1735.

www.google.com

<http://ordnet.dk/korpusdk>

<http://ordnet.dk/ods/ordbog>

<http://www.pladstilosalle.dk>

www.statistikbanken.dk (Danmarks Statistiks web-publicering)

Summary

The word *familiebrug*, meaning family farm or family farming, is relatively new in the Danish language, but it has gained substantial popularity over the last half-century or so. Clearly it signifies the concept of a central role of families in agriculture, but it is not clear whether the word signifies farms run *completely* by family members or farms run *primarily* by family members. Nor is it clear whether it should be reserved for farms providing completely for a family or for any kind of agricultural holding from which a family gets *some* income. The purpose of the article is not so much to solve these ambiguities, but to scrutinize closely the connection between agriculture and family and household structures for the period from 1500 to the present day. It is not intended to determine *whether* Danish agriculture can properly be called family farming, but to ascertain *how* agriculture interacted with family and household models.

By the end of the Middle Ages, medium size farms run by a household dominated Danish rural society. Over the next two centuries, the number of rural units grew in two different ways. In the 15th and 16th centuries on the Jutland peninsula, many farms were subdivided, but generally, division stopped at a level where farms were still big enough to fully support a nucleated family. After 1600, the number of farms was frozen. This left only one way to make room

for more families: building of essentially landless cottages. It started in the 16th century and continued after 1600. On the islands, the number of farms had been frozen before 1500, and the building of cottages was the only way to increase the number of rural dwellings. The outcome was a rural society socially divided into a class of farmers and a class of cottagers. It remained so till about 1900 and to some extent thereafter.

The basic family model was the same for farms and cottages throughout the period: the nucleated family. Normally only one married couple resided in each household, and, in principle, marriage meant the constitution of a new family. This article nonetheless demonstrates how the households of farmers and cottagers became increasingly differentiated.

In the early 16th century, farmers' households almost only consisted of family members, but in the course of the following centuries, the number of residential servants/farm labourers grew. In the 18th century an average farmers' household consisted of 6-7 people constituting three *generations* of almost equal size: a farmer-and-wife-generation, a younger-assistants-generation consisting of residential servants/labourers and unmarried children over 14, and a children-generation of children under 15. In the 19th century, the number of residential servants/labourers grew further. Danish farms needed more labour than the farmer, his wife and their younger children could provide, but they still kept most of the workforce within the household in the form of unmarried children or servants.

To some extent, this model was regarded as a life cycle pattern where the future farmer and his wife spent their years from age 15 to roughly 30 working on either the farm of their parents or another farm. But as such, it was unbalanced. Danish farms needed a greater number of younger assistants than it had room for as future farmers and farmer's wives. Therefore, there was a symbiosis between the farmers' and cottagers' households. Cottagers' households almost only consisted of man, wife and younger children. The older children worked as residential servants/labourers on the farms, but married and became cottagers themselves around age 30. As cottagers, they partly worked as day labourers, but rarely had regular employment on farms.

In the early half of the 20th century, the most important change was the transformation of much of the cottager class from day labourers into agricultural smallholders through land distribution. This changed their life after marriage, but it did not stop the circulation of the workforce between farms and cottages, as the children from the cottages mostly still left home after 14 and worked on farms as residential servants/labourers for a dozen years or so.

After 1950, things changed dramatically. The number of farms and the number of people working in agriculture dropped significantly. From 1950 to 1990, the reduction was greatest in the number of paid workers of any kind. The classi-

cal farm changed from being based upon a household of man, wife, children and residential labourers to being run by a pure nucleated family, and agriculture became an occupation almost exclusively for owner-occupiers and their closest family. Since 1990, however, the number of farmers has been reduced more than the number of employees, and there are relatively few farms left where both man and wife work fully in agriculture without any employees.

This investigation shows a continuous connection between farm, family and household over 500 years. It is, however, doubtful if this can be termed *family farming*. A situation where the family provided all the labour for the farm and the farm the whole subsistence of the family was an exception rather than the rule. What characterized Danish farming from about 1600 to around 1960 was a *household* model, where the primary workforce was part of the household but not necessarily of the family. The model was based upon the symbiotic coexistence of farmers' and cottagers' households, where the age groups below 15 and above 30 were divided between the two kinds of households, but almost the entire age group 15-30 lived and worked in a subordinate position in farmers' households.

Forfatter

Carsten Porskrog Rasmussen, født 1960. Dr.phil. Adjunkt/lektor ved Institut for grænseregionsforskning 1987-95. Adjunkt/lektor i Nyere tids historie ved Aarhus Universitet siden 1995. Siden 2009 formand for Landbohistorisk Selskab. Har i mange år arbejdet med godsernes historie i Slesvig-Holsten og Danmark og har blandt andet skrevet *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2003 (disputats) og bidraget "Gård og gods" til firebindsværket *Herregården*, 2004, samt talrige artikler på dansk, engelsk og tysk om emnet. Arbejder i øjeblikket på en bog om det sønderjyske landbrugs historie 1544-1830.